

В. М. ВОВК

Вікторія Миколаївна Вовк, кандидат філософських наук, доцент, докторант Київського національного університету внутрішніх справ

РИМСЬКА ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ І КОМЕДІЇ ПЛАВТА

Кінець III століття до н.е. був одним із самих високих періодів в історії Риму: підкоривши собі майже всю Італію та знищивши Карфаген, він став наймогутнішою державою Середземномор'я (у 265 році до н.е. Рим став володарем всього Апеннінського півострова до Паданської – річка Паданус сьогодні називається По – рівнини). Поруч із успіхами у зовнішній політиці та ускладненням економіко-соціального життя, у вказаний період відбуваються суттєві зрушення і у сфері мистецтва. III ст. до н.е. стало часом поширення грецької культури в Римі: за образним висловом Горація «Греція, взята в полон, переможців диких полонила». Саме в цей період трагедія і комедія витіснили первісні драматичні форми, які здавна були відомі римлянам. Хоча слід зауважити, що саме у цей час мистецтво в Римі не дуже шанувалося, оскільки значна частина римлян вважала мистецтво розкішшю, яка підточує традиційні підвалини римського суспільства: мужність, стійкість, чесність, вірність, гідність, поміркованість, підкорення військовій дисципліні, закону, вікові звичаї, шанування сімейних і національних богів¹. Думається, що саме цим зумовлювалося обмеження у дієздатності акторів, адже мистецтво як і все штучне і вигадане здавалося підробкою і фальшивим, брехнею, тобто таким, що не гідне порядної людини. Звичайно, тут не уникнути аналогій із міркуваннями Платона про вторинність мистецтва і подвійну фальш митців. Але, думається, що широкому загалу римлян ідеї великого грека були незнайомі.

Широкомасштабна елінізація римського суспільства супроводжувалася появою в Римі великої кількості греків: грецькі актори і перекладачі п'єс знайомили римлян зі справжнім театром. Саме в цей період з'являється новий для Риму драматичний жанр «палліатична комедія» або «комедія палліата» – грецька комедія в римському одязі. І хоча, на перший погляд, ця комедія виглядає прогресивною, все ж вона залишається суто римським культурним явищем, оскільки у специфічній жанровій формі передає нам соціокультурний контекст, римський ментальний колорит і знайомить нас із реаліями повсякденного римського життя, в тому числі і правового.

Особливо помітною в даний період була творчість Тита Макція Плавта – актора за професією і чи не найталановитішого драматурга Риму (традиція приписує йому 130 п'єс, ми ж маємо змогу познайомися лише з 21). Плавт, як і його сучасники, займався переробкою новоаттичної комедії, але разом з тим дотримуючись грецьких взірців, Плавт максимально зближує чужорідний матеріал з римськими умовами життя.

Творчість Плавта у вітчизняній філософсько-правовій традиції ще не стала предметом наукового інтересу, хоча зарубіжна і радянська гуманітаристика цікавилася як суто літературознавчими питаннями, так і питаннями відображення соціальної дійсності в комедіях відомого комедіографа. Зокрема значну увагу соціальному аспекту плавтівської творчості приділяв О. Кац, політичну термінологію комедій досліджував О. Ошеров, з позицій закономірностей економічного розвитку рабовласницького світу Плавтом цікавилася О. Штаерман.

На нашу думку, творчість Плавта є одним із пізнавальних джерел у питаннях рабства в Римі III ст. до н.е., а також у питаннях відображення основних конститутивних форм правової дійсності Риму. Історичний контекст життя Плавта – це час, коли до Риму хлинули раби, роль яких у різних сферах життя суспільства стала досить значною. На думку О. Каца, це був час, коли «перед римським суспільством постало питання про використання рабів і взаємовідношення з ними»². Хоча слід мати на увазі, що рабство для ан-

тичної людини було цілком звичною річчю, тому і не викликало особливих розмірковувань, тому годі шукати в текстах Плавта чітко сформульованої авторської позиції в питанні рабства як блага або зла. Тому спроби визначити авторську позицію стосовно рабства лише на основі реплік персонажів будуть грішити науковою неточністю.

Хотілося б звернути увагу на декілька моментів римської правової дійсності, які знайшли відображення в комедіях Плавта. Наприклад, ситуація «дифузності» між вільними і рабами. Для римлян, як і для античної людини взагалі, рабство було «нормальним» соціальним явищем, яке у архаїчні часи не викликало особливих рефлексій, але ситуація змінилася із появою випадків обернення у рабство вільнонароджених громадян³. Справа в тім, що задеклароване Гаєм протиставлення вільних і рабів («Всі люди суть або вільні, або раби») в реальному житті могло існувати лише в якості ідеальної конструкції, в теоретико-юридичному сенсі було можливим встановлення статусів свободи і раба, але в повсякденному житті чіткої полярності цих станів встановити практично було неможливо: «свобода раба і рабство вільного»⁴ – характерна риса римського суспільства впродовж всього його існування. Насправді, між вільними і рабами завжди існувало взаємопроникнення: вільний міг стати рабом, а раб одержати свободу, більше того, можливою була неодноразова зміна цих статусів однією особою. За чинними римськими законами заборонялося продавати вільного за борги у рабство, вільний не ставав рабом і тоді, коли скоював злочин, але він досить просто міг потрапити у рабство в силу обставин (викрадення, шахрайство тощо):

*Дві дочки були, карфагенянки.
З годувальницею разом – літ п'яти одна,
Друга – чотирьох літ, із передмістя
Пропали. Викрадач в Анакторій їх
Повіз й продав ...⁵*

Цікавою з точки зору відображення римської правової дійсності є комедія «Перс», сюжет якої розповідає про продаж звіднику вільної дівчини. Можна навіть говорити про фотографічне зображення Плавтом одного із зрізів правового життя засобами драматургії. Звернімося безпосередньо до самого тексту. Аналіз правових пам'яток Риму дає підстави стверджувати, що Плавт вибудував цю сюжетну лінію не на вигаданому матеріалі, а на основі реалій повсякденного римського життя. Токсил – раб, який за відсутності свого власника почувається дуже вільно, хоче викупити у звідника Лемниселену і жити з нею, але у нього немає шістдесяти мін. За допомогою своїх товаришів-рабів та зі згоди батька, вони продають вільну дівчину звіднику за ті ж самі шістдесят мін. В подальшому батько проданої забирає її додому. Здавалося б, що талановитий комедіограф зобразив ситуацію, яка могла б потішити глядачів, але при більш детальному знайомстві із римським правом III ст. до н.е., стає зрозумілим, що Плавт описує типову правову ситуацію, знайому йому. Розглянемо дану ситуацію з декількох сторін: *по-перше*, хто несе ризик купівлі вільної людини; *по-друге*, який юридичний наслідок для покупця має факт купівлі вільної людини, чи є ця покупка його власністю; *по-третьє*, чи ніс відповідальність вільний, який дозволяв продавати себе в якості раба; *по-четверте*, чи існувала юридична процедура звільнення з рабства проданого вільного?

Стосовно першого аспекту варто зауважити, що в Дигестах декілька разів (Д. 40.12.7.2; 40. 12. 16.2-4; 40.12.33) згадується про продаж вільного у рабство. При цьому римські закони чітко зумовлювали ризик сторін при купівлі-продажу вільного (ризик покупки вільного лежить на покупцеві, якщо він був попереджений продавцем; покупець за цих обставин не користувався захистом закону). Римське право передбачало відповідальність продавця за якість товару, що виражалось в чесному інформуванні покупця про походження і природу самого товару, в іншому випадку покупець мав право позову з купівлі-продажу проти продавця, саме тому Токсил і його товариші чесно повідомляють покупця-звідника про вільний статус тієї, яку продають:

*З листом же разом він привіз і жінку
Краси небаченої і вільну,
Украдена із самих недр Аравії...
Хто купить, ризик тієї купівлі на себе бере⁶.*

Проданий вільний не міг стати власністю покупця, хоча це не заважало незаконно використовувати його працю. Шахраї із «Перса» добре були ознайомлені із даним юридичним аспектом, тому і не мають на меті передати дівчину у власність звіднику – Сагаристіон зауважує:

*...Формально у власність ніхто тобі
Не віддасть її⁷.*

Тобто ми маємо справу із незаконним, але добросовісним володінням, яке унеможливило набуття права власності шляхом терміну давності, оскільки не було законно-титулу переходу права власності.

Стосовно третього питання, яке ми ставили перед собою, то слід зауважити, що Рим у всі часи свого існування стикався з величезною кількістю шахрайств, серед яких виділявся продаж вільного у рабство зі згоди самого вільного і можливості одержання частини покупної ціни. Преторський едикт встановлював, що вільна людина, яка продавала себе в рабство для того, щоб потім розділити покупну ціну з особою, яка вчинить позов про визнання цієї людини вільною (*pretii participandi gratia*), залишиться рабом. Ульпіан зауважував, що претор зобов'язаний протистояти тим, хто із власної хитрості дозволяв продавати себе як раба. Тобто, дівчина, яка погодилася, щоб її продали, мала б відповідати за свій вчинок. Але і тут римське право давало можливість уникнути покарання (в положеннях римського приватного права можна знайти немало кількості виключень із загальних правил). Справа в тім, що дівчина погодилася на це лише тому, що виконала волю батька, під владою якого перебувала, тобто вона є особою чужого права (*p. persona alieni i. uris*), а тому не несе відповідальності за скоєне. Ульпіан твердив, що той, хто дозволяє продати себе «підкоряючись силі або страху» «вільний від злого умислу».

І на кінець ще одне питання, як довести свій статус вільного, якщо відбувся продаж у рабство? Плавтів покупець, одержимий наживою, купуючи нову гетеру все ж розмірковує:

*От він знає добре, що він зробив.
Украдену продав, мій ризик весь. Пішов,
Збравши гроші. Ну, а мені як знати? А якщо
Її об'являть вже тепер вільною⁸!*

У римському суспільстві питання про статус людини були звичним явищем, і розглядалися вони судовим процесом про статус. Звичайно, що справу порушував той, хто вважав себе власником раба. У нашому випадку, справу про повернення проданої дівчини і про її статус міг порушити її батько, що він і зробив відповідно до задуму комедіографа. Батько по закону міг протиставити владі реального власника свою – батьківську – владу. Розгляд справи зазвичай завершувався поверненням статусу вільного при наявності необхідної доказової бази (свідчення свідків тощо).

У вказаній комедії прослідковується ще одна сюжетна лінія, яка є дещо затіненою розгортанням основних подій, але яка також безпосередньо пов'язана із переходом із рабства до стану вільних. Токсил мріє про Лемниселену – рабину звідника Дордала, і саме для її викупу потрібні уже неодноразово згадані шістьдесят мін. Токсилу вдалося задумане, а ми маємо справу ще з одним юридичним явищем римського життя – відпуск на волю раба. Дордал гордиться собою, зауважуючи:

*Чи не чесний? Чи я неделен? Аттику велику
Збільшив я: громадянку їй дав нову нині...⁹*

Судячи з усього, мова іде про манусипію з правами громадянства. Хоча дана заувага і зроблена в межах прогрецької комедії, але вона є зліпком саме римської дійсності. Пояснити це можна тим фактом, що в Греції не існувало відпуску раба на волю із громадянством, в той час як в Римі реальною була практика надання вільновідпущенику громадянського статусу колишнього власника. Звичайно, мали місце обмеження щодо набуття громадянства колишнім рабом, але це явище більш пізнього часу.

Майже і усіх комедіях Плавта ми знаходимо згадку про набуття рабом свободи: Мехм вимагає свободи за порятунок свого власника; Леонід і Лібан погоджуються заради цього служити Аргіріпу; Трахаліон вимагає свободу за свої послуги та ін. аналіз текстів комедій дає підстави стверджувати, що в них найчастіше згадуються два способи одержання свободи рабом – викуп або добрі справи.

Література і театр III ст. до н.е. відображали всі суттєві елементи еллінізму, який відрізнявся від еллінізму опосередкованим, а не безпосереднім рабством. Знайомлячись з текстом комедій Плавта, ми можемо реконструювати всю картину саме опосередкованого рабства: колонат, пекулій, клієнти, вільновідпущеники, викуп раба на волю тощо¹⁰. Алгоритм поведінки вільновідпущеника-клієнта чітко був прописаний чинними законами, а герой «Перса» передає ці правила в символічній формі:

*Але відпущеники наші такі здебільшого:
Не противиться патрону, не сварить, не виявляється
За добро невдячним – значить не мати в їх очах
Ні достатньої свободи, ані гідності і честі¹¹.*

У комедіях Плавта досить часто згадується термін «пекулій»: він згадується в тринадцяти із двадцять однієї відомої комедії. Можна зробити висновок, що часте згадування пекулію в комедіях є свідченням того, що в III ст. до н.е. він став звичним явищем у повсякденному житті римлян. Плавт трактує пекулій як набуте майно рабом або іншою особою, яка перебуває під владою домовладки – його сином, рабинено та ін. Із текстів комедії випливає, що в Римі III – II ст. до н.е. існувала численна група рабів, які були наділені пекулієм. Слід зауважити, що формальні юридичні вимоги встановлювали правило, відповідно до якого, раб є власністю домовладки, що виражалось в повній неправоздатності раба. Але повсякденне життя дещо відрізнялося від формальних установлень: комедії Плавта свідчать про те, що починаючи з III ст. до н.е., коли Рим перестав бути державою дрібних селян, експлуатація фізичних та інтелектуальних сил рабів набула великого розмаху. Заохочення рабовласниками пекулійної діяльності раба було простим, швидким і надійним способом збагачення. Формально пекулій залишався власністю рабовласника, який міг коли-завгодно забрати його назад, але раб уже міг укласти натуральні зобов'язання в обсязі майна пекулія, нести за нього відповідальність, набувати додатково майна, по смерті власника пекулій підлягав спеціальному спадковому регулюванню.

Пекулій був вигідний рабовласникам, оскільки вони безпосередньо не були задіяні в господарських роботах; це був один із способів стимулювання праці рабів; спосіб розширення господарства і підвищення його ефективності. В свою чергу для раба пекулій давав відносну самостійність, був одним із способів заробити. Персонажі-раби в плавтівських комедіях часто жаліються на необхідність робити власникові подарунки за рахунок пекуліїв. У текстах ми знайдемо згадки про те, що «пани купували предмети, які вироблялися рабами у відведених їм в якості пекулію майстернях; в подальшому вони укладали з рабами різні угоди, брали у них в борг і самі їм позичали»¹².

Текстуальний аналіз драматургічної спадщини Плавта свідчить про те, що раб, зазвичай, зображається у вигляді покарання порока. Одночасно раб постає в образі особи, позбавленої будь-яких моральних принципів. А інколи він постає носієм специфічної «антиморалі». Яким би дивним не здавалося порівняння, але і Плавт у своїх комедіях, і Гегель у «Феноменології духу» приходять до одних висновків, але різними засобами. Йдеться про певну «зверхність» раба над власником. Але, якщо Плавт драматургічними засобами це репрезентує через лукавність, хитрість і спритність раба, який обманує і отримує верх над своїм паном, то Гегель підводить нас до такого висновку з позицій своєї філософської концепції: раб, за визначенням, не може відноситися з позицій права і моральності ані до себе, ані до свого власника. Раб, як залежний від чужої, панівної волі свою сутність виявляє у негачії відносно власника. Цей негативізм нівелює всі моральні мотиви і почуття, актуалізуючи натомість страх і ненависть. Страх перед покаранням призводить до деформації світосприйняття раба. Гегель вважав, що деструктивним початком у рабській свідомості протистоїть сила, яка походить із продуктивної діяльності

раба: усвідомлення своєї влади над матеріальною предметністю дає підстави рабу відчувати свою перевагу над рабовласником.

Звичайно, все висвітлене в статті не означає, що комедії Плавта повністю з фотографічною точністю відображають правову дійсність його часу, але вони використані для того, щоб показати основні закономірності розвитку римського суспільства в правовому аспекті. Також аналіз текстів комедій свідчить про існування та функціонування основних приватно-правових інститутів в Древньому Римі.

¹ Штаерман Е. М. Древнеримская цивилизация // Древние цивилизации. – М., 1989. – С. 368.

² Кац А. Л. Проблема рабства у Плавта и Катона // Вестник древней истории – 1964. – № 3.

³ Штаерман Е. М. Эволюция свободы в Древнем Риме // Вестник древней истории. – 1972. – № 2. – С. 45.

⁴ Смирнин В. М. Свобода раба и рабство раба // Вестник древней истории. – 2000. – № 3. – С. 260.

⁵ Пуниец // Плавт. Комедии. Т. 2: Пер. с лат. / Коммент. И. Ульяновой. – М.: Искусство, 1987. – С. 336.

⁶ Перс // Плавт. Комедии. Т. 2: Пер. с лат. / Коммент. И. Ульяновой. – М.: Искусство, 1987. – С. 302-303.

⁷ Там само. – С. 307.

⁸ Там само. – С. 318.

⁹ Там само. – С. 299.

¹⁰ Античность как тип культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 75.

¹¹ Перс // Плавт. Комедии. Т. 2: Пер. с лат. / Коммент. И. Ульяновой. – М.: Искусство, 1987. – С. 328.

¹² Штаерман Е. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М.: Наука, 1978. – С. 51.

Резюме

Стаття присвячена розгляду реалій правового життя древніх римлян через призму літературного відображення повсякденності. На прикладі комедій Плавта розкриваються правові інститути рабовласницького суспільства.

Ключові слова: Плавт, римське право, правові інститути, соціальний статус, правовий статус.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению реалий правовой жизни древних римлян через призму литературного отображения повседневности. На примере комедий Плавта раскрываются основные правовые институты рабовладельческого общества.

Ключевые слова: Плавт, римское право, правовые институты, социальный статус, правовой статус.

Summary

This article is dedicated to the consideration of reality, of legal life of Roman through prism of literary reflection. It is demonstrated the main legal institutes of slave-holding society on the examples of Plavts comedies.

Key words: Plavt, Roman law, legal institutes, social status, legal status.

Отримано 8.09.2009